

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2025.20.344130>

УДК 94+930](477.74-25)«18/19»(092)«Яворницький»

DMYTRO YAVORNYTSKYI AND THE INTELLECTUAL COMMUNITY OF ODESA IN THE LATE 19TH – THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY ACCORDING TO EPISTOLARYA

Serhii Svitlenko

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Full Member of the Shevchenko Scientific
Society

Dnipro Branch of the National School of
Social Sciences, Dnipro, Ukraine

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

E-mail: svitlenko@gmail.com

Citation: Svitlenko, S. (2025) Dmytro Yavornytskyi and the intellectual community of Odesa in the late 19th – the first third of the 20th century according to epistolary, *Chornomors'ka mynuvshyna: transactions of Department Cossack History in the South of Ukraine*, 20, pp. 90–100.

Submitted: 16.06.2025.

Abstract

The purpose of the article is to reveal the relationships between Dmytro Yavornytskyi and the intellectual community of Odesa in the late 19th and the first third of the 20th century. The source of the research was the epistolary letters of D. I. Yavornytskyi and his contemporaries. The theoretical and methodological basis of exploration is a combination of personalistic, interregional and source-based approaches, principles of scientificity, systematicity, as well as historical-genetic, historical-systematic, historical-typological methods and the method of source-based analysis. The scientific novelty of the article lies in the systematic understanding of D. I. Yavornytskyi's epistolary contacts with figures of the intellectual community of Odesa, in determining their features and significance. Conclusions. The epistolary heritage of Academician D. I. Yavornytskyi contains diverse and representative material regarding the contacts of this Ukrainian scientist, teacher, and cultural figure with the intellectual community of Odesa. It is shown that D. I. Yavornytskyi's intellectual contacts with a number of Ukrainian humanitarian figures, whose creative work is connected with Odesa, were productive.

These include V. G. Borovyk, O. O. Brauner, M. F. Komarov, M. E. Slabchenko, V. I. Stromenko, and others, who successfully collaborated with D. I. Yavornytskyi in the fields of history, language, literature, art, museum and publishing. The scientist's cooperation with Odesa figures was personal, corporate, and institutional in nature, and was not only private but also public. Thanks to his correspondents, D. I. Yavornytskyi learned about the events in the Ukrainian national and cultural life of Odesa. At the end of the 19th – early 20th century, he repeatedly considered Odesa as a possible place for his further professional growth, had intentions to get a chair at the university. During this period, the scientist's contacts with the intellectual community of Odesa were the most active. Later, especially during the establishment of Stalin's totalitarian regime, these ties were significantly weakened and curtailed. The established cooperation of D. I. Yavornytskyi with his Odesa like-minded people had considerable continuity, led to the enrichment of Ukrainian intellectual heritage and the activation of national and cultural life.

Keywords: *D. I. Yavornytskyi, intellectual cooperation, epistolary heritage, scientific, educational and cultural figures, Odesa.*

ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА СПІЛЬНОТА ОДЕСИ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ. ЗА ЕПІСТОЛЯРІЯМИ

Сергій Світленко

Доктор історичних наук, професор,
дійсний член Наукового товариства
імені Шевченка

Дніпровський осередок НТШ,
м. Дніпро Україна

Анотація

Мета статті полягає в розкритті взаємозв'язків Дмитра Яворницького та інтелектуальної спільноти Одеси наприкінці ХІХ – в першій третині ХХ ст. Джерельною основою дослідження стали епістолярії Д. І. Яворницького та його сучасників.

ORCID iD:

<https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

E-mail: svitlenko@gmail.com

Цитування: Світленко С. Дмитро Яворницький та інтелектуальна спільнота Одеси кінця XIX – першої третини XX ст. за епістоляріями.

Чорноморська минувшина : зап. Від. історії козацтва на півдні України : зб. наук. пр. / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2025. Вип. 20. С. 90–100.

Отримано: 14.06.2025 р.
0,7 д.а.

Теоретико-методологічною базою розвідки є сукупність персоналістичного, міжрегіонального та джерелознавчого підходів, принципів науковості, системності, а також історико-генетичного, історико-системного, історико-типологічного методів та методу джерелознавчого аналізу. Наукова новизна статті в системному осягненні епістолярних контактів Д. І. Яворницького з діячами інтелектуальної спільноти Одеси, визначенні їх особливостей та значення. Висновки. Епістолярна спадщина акад. Д. І. Яворницького містить різноманітний та

репрезентативний матеріал стосовно контактів цього українського вченого, педагога та культурного діяча з інтелектуальною спільнотою Одеси.

Показано, що продуктивними були інтелектуальні контакти Д. І. Яворницького з низкою українських діячів гуманітарного спрямування, творча праця яких пов'язана з Одесою. Це, зокрема, В. Г. Боровик, О. О. Браунер, М. Ф. Комаров, М. Є. Слабченко, В. І. Строменко та ін., які успішно співпрацювали з Д. І. Яворницьким у царині історії, мови, літератури, мистецтва, музейної та видавничої справи. Співпраця вченого з одеськими діячами мала персоналістичний, корпоративний та інституційний характер, була не тільки приватною, а й публічною. Завдяки своїм кореспондентам, Д. І. Яворницький дізнавався про події в українському національно-культурному житті Одеси. Наприкінці XIX – на початку XX ст. він неодноразово розглядав Одесу як можливе місце свого подальшого професійного зростання, мав наміри отримати кафедру в університеті. В цей період контакти вченого з інтелектуальною спільнотою Одеси були найактивнішими. Згодом, особливо за часів утвердження сталінського тоталітарного режиму, зазначені зв'язки значно послабилися і були згорнуті. Налагоджена співпраця Д. І. Яворницького з одеськими однодумцями мала значну тяглість, вела до збагачення української інтелектуальної спадщини, активізації національно-культурного життя.

Ключові слова: *Д. І. Яворницький, інтелектуальна співпраця, епістолярна спадщина, науково-освітні та культурні діячі, Одеса.*

Постановка проблеми. Д. І. Яворницький (1855 – 1940) увійшов в історію української науки, освіти, культури та громадського життя як видатний вчений-дослідник енциклопедичних знань і широкого творчого діапазону, яскравий педагог та лектор, талановитий організатор музейної та архівної справи, невтомний інтелектуальний комунікатор. Багаторічна й різнобічна праця українського інтелектуала-подвижника вже ставала предметом наукових досліджень. Взяти хоча б такий міжрегіональний аспект його діяльності, як контакти з інтелектуальною спільнотою Одеси – великого науково-освітнього та культурного центру південноукраїнських земель. Спеціальна розробка даного сюжету цікава не тільки сама по собі змістовною насиченістю матеріалу, а продиктована й важливістю поглибленого вивчення українського інтелектуального простору, у справу формування якого доклали багато зусиль Д. І. Яворницький.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасному українському історіописанні кінця XX – першої чверті XXI ст. міжрегіональні аспекти діяльності Д. І. Яворницького вже певною мірою вивчалися. Українські вчені-історики вже заклали міцний фундамент у вивчення зв'язків Д. І. Яворницького з окремими одеськими науковцями. Зокрема, А. В. Санцевич розглянув спільні інтереси Д. І. Яворницького та одеського вченого-історика М. Є. Слабченка в дослідженні минувшини козацтва [10, с. 24 – 26]. У монографіях присвячених М. Є. Слабченку, В. М. Заруба простежив його контакти з Д. І. Яворницьким, опублікував листування між цими

українськими вченими [8, с. 18, 37, 155, 161, 216, 232, 250; 9, с. 13, 17, 62 – 63, 75, 105 – 106, 145, 177 – 178, 181 – 182, 184 – 187, 299]. На монографічному рівні показала контакти визнаного знавця історії запорозького козацтва Д. І. Яворницького з відомим українським культурним та громадським діячем Одеси М. Ф. Комаровим Г. К. Швидько, яка до того ж здійснила повторну публікацію листування між двома діячами з 13 епістоляріїв [12, с. 138 – 152]. Низку фактів, пов'язаних з діяльністю Д. І. Яворницького як вченого та педагога, в контексті подій та персоналій в Одесі, представлено в монографії С. І. Світленка [11, с. 51, 65, 66, 67, 90, 106, 109, 111, 123, 124, 138, 163, 244, 245]. Водночас варто зазначити, що тема «Дмитро Яворницький та інтелектуальна спільнота Одеси» потребує додаткового вивчення. Це пов'язано, насамперед, із недостатньо задіяним потенціалом її джерельної бази. Адже на сьогодні вже вийшли у світ сім томів фундаментального археографічного видання «Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького» (1997 – 2021), що дозволяє глибше осягнути вказану тему [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

Мета статті полягає в розкритті взаємозв'язків Дмитра Яворницького та інтелектуальної спільноти Одеси наприкінці XIX – в першій третині XX ст. за епістоляріями. *Джерельною основою* стали епістолярії Д. І. Яворницького та його сучасників. *Теоретико-методологічною базою* дослідження є сукупність персоналістичного, міжрегіонального та джерелознавчого підходів, принципів науковості, системності, а також історико-генетичного, історико-системного методів та методу джерелознавчого аналізу. Під інтелектуальною спільнотою Одеси в даному разі маємо на увазі неформальне об'єднання діячів, які здійснювали науково-освітню та культурну працю, підтримували контакти та співпрацювали з Д. І. Яворницьким. *Наукова новизна статті* визначається системним осягненням епістолярних контактів Д. І. Яворницького з інтелектуальною спільнотою Одеси, з'ясуванням їх особливостей та значення.

Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького показує, що Одеса, як важливий культурний та освітньо-науковий центр, була у фокусі його уваги вже в першій половині 1880-х рр. Скажімо, лист Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького із Харкова до Олександрівська від 1 вересня 1883 р. засвідчує, що молодий історик, який вже приступив до вивчення матеріалів з історії запорозького козацтва, провадив їх пошуки в Одесі. Не знайшовши там номерів «Одеського вестника» зі статтею Я. П. Новицького про Хортицю, він просив свого друга й однодумця надіслати йому цей опублікований матеріал [4, с. 145].

Особливе значення у становленні Д. І. Яворницького як археолога мав VI Археологічний з'їзд в Одесі, що відбувся влітку 1884 р. Молодий дослідник мріяв побувати на цьому науковому форумі й ретельно готувався до участі в ньому, заздалегідь виявив готовність виступити з рефератами, доправити на археологічну виставку рукописи та предмети старожитностей з місцевостей Запорозької Січі. Про це йшлося в листах історика, мистецтвознавця і академіка Н. П. Кондакова від 24 листопада, 21 грудня 1883 р. та 24 лютого 1884 р., надісланих з Одеси до Харкова Д. І. Яворницькому. Про бажаність направлення до Одеси не пізніше 1 серпня 1884 р. пам'яток власної колекції Д. І. Яворницького йшла мова в листі Н. П. Кондакова від 4 липня 1884 р. [1, с. 266 – 268, 680].

Перед Археологічним з'їздом в Одесі Д. І. Яворницький організував археологічні розкопки. Про це є дані в листуванні А. М. Миклашевського з Д. І. Яворницьким, яке тривало, починаючи з 9 лютого до серпня 1884 р. [6, с. 412, 415, 421, 423, 428]. Розкопки в маєтностях А. М. Миклашевського напередодні одеського Археологічного з'їзду були обтяжені небезпечною ситуацією, про яку писав український поет-романтик Я. І. Щоголев у листі до Д. І. Яворницького, співчуваючи мужньому вченому, котрий опинився «від смерті на волосинку» [5, с. 700, 858]. Станом одужання поламаної руки Д. І. Яворницького цікавився Н. П. Кондаков у листі від 4 липня 1884 р. і був втішений, коли дізнався з листа Дмитра Івановича від 14 липня, що рука одужає [1, с. 268, 269]. А. М. Миклашевський у листі до Д. І. Яворницького з с. Ворона до Одеси від 24 серпня 1884 р. також писав про хворобу вченого і сподівався, що в Одесі є хороші хірурги [6, с. 428].

Однак Д. І. Яворницький виявився мужньою людиною і сміливим дослідником, долаючи на своєму шляху до з'їзду всі труднощі, зокрема не тільки фізичні, а й матеріальні. «Становище справ таке, що я тепер і до Одеси маю мало не пішки йти», – скаржився Д. І. Яворницький в

листі до Я. П. Новицького від 8 липня 1884 р. Втім у черговому листі своєму адресату від 15 серпня 1884 р. він сповіщав, що вже прибув до Одеси і зупинився в готелі «Дерібасівський» на розі Грецької вулиці та Красного провулка, № 6. Д. І. Яворницький мав перебувати в Одесі до 1 вересня і не знав, як зможе звести кінці з кінцями. Незважаючи на матеріальні труднощі, він втішався тим, що його виставка артефактів була однією з найкращих. І це, попри те, що під час розпаковки матеріалів трапилася крадіжка золотих сережок, залізної сокири і срібного кинджала. Д. І. Яворницький епістолярно оповідав Я. П. Новицькому про свої деякі враження від з'їзду, що відкрився молебнем, який служив архієрей. Далі з промовою виступив міський голова, а за ним відомий історик Д. І. Іловайський. На з'їзд в Одесу прибуло багато вчених і «напівучених знаменитостей» і Д. І. Яворницького вже встигли з деякими науковцями познайомити [4, с. 149 – 150].

У черговому листі до Я. П. Новицького від 26 серпня 1884 р. Д. І. Яворницький сповіщав, що вже прочитав два реферати, котрі «склали гучне ім'я мені». Втім він досить самокритично поставився до своїх виступів, висловлював нерозуміння, чому так сподобався іншим. З'їзд мав завершитись 29 серпня, і Д. І. Яворницький дуже позитивно оцінював свою участь у цьому представницькому зібранні, вважаючи, що «вчитися можна було багато чому». Молодий історик і археолог виїжджав з Одеси «начисто оновленою людиною, багато і в короткий час набравши» [4, с. 150 – 151]. Дещо пізніше, в 1885 р., оцінюючи значення своєї участі в науковому форумі, Д. І. Яворницький зауважував: «Я сам археолог з часу VI археологічного з'їзду в Одесі [4, с. 162].

На археологічній виставці в Одесі експозиція Д. І. Яворницького справила дуже добре враження на учасників. Скажімо, історик-краєзнавець, етнограф, археолог і громадський діяч В. М. Никифоров зацікавився представленим Д. І. Яворницьким планом Кодацької фортеці. Про свій сильний інтерес з цього питання він написав Дмитру Івановичу в листі з Олександрії до Петербурга від 1 грудня 1885 р. [2, с. 230]. Яскраві й змістовні виступи Д. І. Яворницького на Археологічному з'їзді в Одесі надовго запам'яталися очевидцям подій. Так, археолог, історик, етнограф та музеєзнавець Ю. Й. Сіцінський з приємністю писав Д. І. Яворницькому з Кам'янця-Подільського до Дніпропетровська (нині – Дніпро) від 9 вересня 1928 р., що в 1884 р., ще будучи студентом, захоплювався доповідями Дмитра Івановича, який більшу частину розповідав українською мовою, промовляючи – «оце так розповідає якийсь там дід». Адже тільки «під такою приправою можна було почути українську мову», яку на всіх російських археологічних з'їздах не допускали [1, с. 482, 839].

Як свідчить лист Н. П. Кондакова до Д. І. Яворницького від 24 вересня 1884 р., ящик з старожитностями вченого був уже відправлений до Харкова. Водночас автор листа цікавився, чи буде Д. І. Яворницький публікувати свої реферати, або виклади з них в Одесі [1, с. 269 – 270].

Виступи Д. І. Яворницького на VI Археологічному з'їзді в Одесі мали позитивний резонанс у пресі. Я. І. Щоголев писав Д. І. Яворницькому в листі від 1 вересня 1884 р. за свіжими враженнями від події: «Чув я по *«Харьковским ведомостям»* про Вас в Одесі і від усієї душі бажаю Вам чудового успіху» [5, с. 701, 859]. Дещо пізніше, в 1885 – 1886 рр., він же закликав Д. І. Яворницького здобути ступінь магістра й отримати кафедру на півдні: в Харкові, Одесі чи в Києві, тобто саме там, «де Ваша душа» [5, с. 705, 707]. Як бачимо, Одеса розглядалася Я. І. Щоголевим як один із найприйнятніших варіантів для Д. І. Яворницького в контексті його подальшого професійного зростання.

Проте перебування в Одесі під час VI Археологічного з'їзду принесло Д. І. Яворницькому й деякі розчарування. По-перше, на одеський науковий форум не зміг приїхати видатний історик М. І. Костомаров, на зустріч з яким розраховував Д. І. Яворницький. По-друге, не справдилися його очікування від знайомства із знайомим істориком козацтва А. О. Скальковським, який зустрів молодого дослідника стримано і не допоміг йому документами архіву останнього Коша Війська Запорозького Низового, власником якого він був [11, с. 66, 67]. Згодом Д. І. Яворницький приступив до уважного вивчення доробку А. О. Скальковського і в листі до історика та журналіста С. М. Шубинського від 20 квітня 1887 р. піддав критиці наукову добросовісність та низький археографічний рівень передачі надписів на пам'ятках у доробку свого попередника [4, с. 264, 476].

Д. І. Яворницький розглядав Одесу як важливий науково-освітній і культурний центр для публікації та розповсюдження своїх наукових праць. Ще з середини 1880-х рр. він зав'язав добрі контакти з місцевою газетою «Одесский листок». У цьому контексті цікавим є лист секретаря редакції зазначеного видання В. Лучинського до Д. І. Яворницького з Одеси до Харкова від 20 травня 1885 р. В ньому йшлося про деяке уповільнення друкування літературних праць Дмитра Івановича у зв'язку з великим накопиченням матеріалу. Проте В. Лучинський запевняв, що все надіслане вже незабаром, вірогідно, буде надруковане [6, с. 407].

У 1886 р. в петербурзькій друкарні О. С. Суворіна вийшов у світ «Ілюстрований Кобзарь. Гайдамаки» Т. Г. Шевченка з передмовою Д. І. Яворницького та ілюстраціями О. Г. Сластьона [4, с. 168, 358 – 359]. У той же час Д. І. Яворницький, перебуваючи в Петербурзі, напевно, за прикладом свого кумира М. І. Костомарова, влаштовував у своєму помешканні «суботки». Такі заходи сприяли швидкому зближенню історика з видатними українськими культурними діячами М. Л. Кропивницьким та П. К. Саксаганським [11, с. 77]. Прикметно, що дещо пізніше П. К. Саксаганський нагадував у листі до Д. І. Яворницького з Одеси до Петербурга від 26 лютого 1887 р. про чергові Шевченкові роковини в цей день у столиці імперії й висловлював свої сподівання й підтримку: «Мабуть і ти будеш, знай же, що й ми з Меласію (Маланка – дружина П. К. Саксаганського. – С. С.) серед вас думкою вітаємо» [2, с. 271, 373].

Представляє інтерес лист Д. І. Яворницького до журналіста А. Є. Кауфмана з Петербурга до Одеси від 10 листопада 1890 р., в якому йшлося про направлення своєму адресату нової праці «Вольности запорожских козаков». Вчений-історик просив А. Є. Кауфмана розмістити в його газеті «Одесский листок» рецензію про вихід у світ своєї праці й опублікувати 8 – 10 відповідних оголошень протягом трьох тижнів про продаж цього видання. Якщо редакція не зможе зробити деяку знижку на ціну оголошень, Д. І. Яворницький прохав друкувати копію оголошення три рази впродовж першого тижня [4, с. 310].

Співпраця Д. І. Яворницького з газетою «Одесский листок» була багаторічною. Скажімо, у листі історика до А. Є. Кауфмана від 6 квітня 1892 р. йшлося про статтю «История села Фалеевки-Садовой Херсонской губернии и уезда», яка, на думку дослідника, може відповідати задачам і програмі газети. Усвідомлюючи значний обсяг даної праці, Д. І. Яворницький пропонував розділити статтю на три – чотири частини. Крім того, він подавав думку зробити оголошення в газеті про вихід у світ своєї «Истории запорожских козаков» [4, с. 310, 311, 392].

За умов дії дискримінаційного Емського указу 1876 р. Д. І. Яворницький був змушений друкувати праці російською мовою. Втім історик прагнув перекладати свої дослідження українською. Так, за переклад «Истории запорожских козаков», за дорученням Д. І. Яворницького, взявся відомий громадський діяч українського спрямування в Полтаві й великий полтавський землевласник М. П. Ганько. Як засвідчував його лист до Дмитра Івановича з Полтави до Москви від 8 жовтня 1896 р., він вже здійснив переклад трьох глав зазначеної праці, але справа просувалася повільно. Тому М. П. Ганько звернувся за допомогою до відомого українського бібліографа, літературного критика, видавця і лексикографа М. Ф. Комарова, який працював в Одесі й «обіцяв знайти співробітників на сю справу...» [2, с. 120].

Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького засвідчує, що незабаром між ним і М. Ф. Комаровим зав'язалися плідні інтелектуальні контакти. Вже у листі Д. І. Яворницького до М. Ф. Комарова з Москви до Одеси від кінця грудня 1897 р. – початку січня 1898 р. автор просив свого адресата надіслати «Словарь російсько-український», зібраний і впорядкований А. Уманцем і А. Спілкою (Львів, 1893, 1894, 1896. Т. 1 – 3). У свою чергу Д. І. Яворницький, як видно з його листів від 18 вересня 1898 р. та 22 квітня 1899 р., відправив М. Ф. Комарову в Одесу спочатку власну працю «По следам запорожцев» (СПб., 1898), а потім свою першу спробу белетристики – рукопис оповідання «Максим Максимович Вітряк», написаний українською мовою. Він просив М. Ф. Комарова, як знавця української мови і творчості, прочитати цей рукопис. Д. І. Яворницький дуже критично ставився до свого рукопису і кілька разів його переробляв [4, с. 336, 80, 81].

У 1898 р. Д. І. Яворницький направив для читання М. Ф. Комарову рукопис своєї повісті «Наша доля – Божа воля». Як видно з листа Михайла Федоровича до Дмитра Івановича з Одеси до Аджамки Олександрівського повіту Херсонської губернії від 26 серпня 1898 р., автор цього

епістолярію читав текст молодого літератора учасникам Одеської української громади. Допис Д. І. Яворницького викликав «багато інтересу» у слухачів. Водночас М. Ф. Комаров запропонував автору рукопису усунути деякі хиби, зокрема скоротити описи природи, етнографічний елемент. Водночас одеському діячу сподобалася мова повісті – «широ народна і виразна». М. Ф. Комаров зазначив, що «одеські земляки з охотою видадуть Ваш (Д. І. Яворницького. – С. С.) увір». Якщо ж цензура не пропустить, то, на його думку, доцільно надіслати рукопис на Галичину, простіше всього в «Літературно-науковий вістник» [1, с. 262 – 263].

М. Ф. Комаров зацікавлено ставився до творчого доробку Д. І. Яворницького. Для прикладу, в листі з Одеси до Москви від 15 квітня 1899 р. він писав Дмитру Івановичу, що його книжку «*По следам запорожцев*» «перечитав з великим інтересом». М. Ф. Комаров прихильно поставився до цікавого оповідання Д. І. Яворницького «Максим Вітряк», і погодився охоче переглянути рукопис [1, с. 265].

Епістолярні контакти Д. І. Яворницького з М. Ф. Комаровим тривали і в 1905 – 1906 рр. У листі від 28 червня 1905 р. М. Ф. Комарова просив Д. І. Яворницького показати Музей ім. О. М. Поля і Дніпрові пороги своїй дочці Маргариті та її чоловіку – проф. Новоросійського (нині – Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова) університету М. Д. Сидоренку, які подорожували Україною: через Умань, Київ, на Тарасову могилу в Канів і по Дніпру до Катеринослава. Він додавав також: «Для Вашого музею у мене ще де-що зібране...» [1, с. 261]. 1 липня 1905 р. Д. І. Яворницький сповіщав свого одеського однодумця про XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі, який «неодмінно буде з 15 по 27 серпня і закінчиться мандрівкою на пороги і на всі Січі» [4, с. 82]. Через археологічні розкопки Д. І. Яворницький нажив собі ревматизм рук, а тому хотів би полікуватися в Одесі. В листі до М. Ф. Комарова від 17 липня 1906 р. він радився з цього приводу [4, с. 83].

Між Д. І. Яворницьким та М. Ф. Комаровим встановилися дуже довірливі стосунки. Це підтверджують деякі не датовані листи Дмитра Івановича, коли він, в одному випадку, просив Михайла Федоровича «узяти під крило» козака Н. П. Кутепова, а в іншому, – послав до свого одеського однодумця студента Львівського університету С. Шебеля, «людину свою», який «клопоче про таке діло, якому не може ні одна людина з українців не «спочувати». А яка его справа, про те він Вам доведе сам» [4, с. 83]. Здається, Д. І. Яворницький вдавався у своєму листуванні до М. Ф. Комарова до певних конспіративних міркувань, хоча зрозуміло, що мова йшла про служіння українській справі.

Д. І. Яворницький неодноразово відвідував Одесу й зарекомендував себе загарливим у справі поширення знань з історії та археології. Судячи з листа до нього землевласника і приятеля Ф. І. Михеєва з с. Покровського до Москви від 12 лютого 1897 р., Дмитро Іванович читав реферати в Одесі. Ці публічні виступи історика й археолога дуже подобалися Ф. І. Михеєву, який відчував у них «молодий орлиний політ у недосяжну височінь» [5, с. 371, 929]. Крім оприлюднення рефератів, Д. І. Яворницький виступав і з публічними лекціями, дозвіл на проведення яких надавав попечитель Одеського навчального округу. Скажімо, секретарка Комісії з улаштування народних читань у Катеринославі О. М. Михайлова у листі до Д. І. Яворницького з Катеринослава до Москви від 25 лютого 1900 р. сповіщала про отримання ним такого дозволу на читання лекцій з археології 30 та 31 березня. Прикметно, що одержати такий дозвіл було непросто. Наприклад, та ж сама О. М. Михайлова писала Д. І. Яворницькому в листі від 5 грудня 1899 р., що попечитель Одеського навчального округу не дозволив читати лекції філософу, громадському діячу та публіцисту В. В. Лесевичу в Катеринославі, Одесі та Сімферополі [7, с. 298, 299].

Перспективність Д. І. Яворницького як вченого-історика була очевидною для кола його однодумців. Характерно, що його подальше професійне зростання пов'язувалося з Одесою. Так, історик літератури і філолог М. Є. Халанський в листі до Д. І. Яворницького з Харкова до Варшави від 24 лютого 1896 р. писав про такі можливі перспективи для свого друга після здачі магістерського екзамену: захист дисертації, читання лекцій, отримання самостійної кафедри в Одесі [1, с. 586, 848].

Український громадський діяч П. М. Саладилів у листі до Д. І. Яворницького з Петербурга до Москви від 21 жовтня 1901 р. радив негайно списатися з кимось із професорів Одеського університету, щоб клопоталися за нього в Одесі й без зволікання ставити свою

кандидатуру перед Попечительською радою. Очевидно, мова тоді йшла про те, щоб Д. І. Яворницький балотувався на посаду директора Одеського Комерційного училища [6, с. 505].

Тим часом одеські діячі запрошували Д. І. Яворницького до участі у місцевих періодичних виданнях. Для прикладу, український громадський і політичний діяч І. Л. Липа в листі до Д. І. Яворницького з Одеси до Москви від 10 березня 1903 р. просив свого адресата взяти участь в альманасі «Багаття», який став виходити у світ з 1905 р. [6, с. 403, 708].

Дедалі науковий авторитет Д. І. Яворницького зростав. Візьмімо, наприклад, лист одеського археолога і класичного філолога Е. Р. фон Штерна від 6 вересня 1905 р., який писав Д. І. Яворницькому з Одеси до Катеринослава, що був би радий бачити Дмитра Івановича співробітником з археології в Одесі. Він рекомендував колезі подати заявку на історико-філологічний факультет Новоросійського (Одеського) університету, в якій висловити бажання читати лекції з російської історії. Водночас Е. Р. фон Штерн рекомендував Д. І. Яворницькому попередньо звернутися до впливових професорів – І. А. Линниченка на кафедру історії Росії та Є. М. Щепкіна – на кафедру загальної історії [1, с. 618].

Напевно, Д. І. Яворницький скористався порадами Е. Р. фон Штерна. На цю думку наводить лист до нього історика, педагога і громадського діяча Є. М. Щепкіна від 17 вересня 1905 р. В ньому йшлося, що навесні 1905 р. оголошений конкурс визнали таким, що не відбувся. За цих обставин клопотатися про новий конкурс, на його міркування, було б не зручно. Без конкурсу в Д. І. Яворницького, як вважав Є. М. Щепкін, було два шляхи : або звернутися з попереднім запитом до І. А. Линниченка, або направити на факультет офіційний запит про можливість своєї кандидатури [1, с. 631, 853].

Як видно з листа історика та археографа І. А. Линниченка до Д. І. Яворницького з Одеси до Катеринослава від 26 вересня 1905 р., Дмитро Іванович зголосився отримати місце роботи на кафедрі російської історії історико-філологічному факультеті в місцевому університеті. Проте І. А. Линниченко зауважив, що цей намір навряд чи зустрине співчуття на факультеті, бо вказана кафедра найбільш забезпечена кадрами. Інша річ, якби спеціалізацією Д. І. Яворницького була кафедра загальної історії [1, с. 300].

Епістолярії підтверджують, що Д. І. Яворницький мав контакти і допомагав літературою одеським науковим діячам. Скажімо, у листі історика, краєзнавця, члена Одеського товариства історії та старожитностей І. Глобенка до Д. І. Яворницького від 12 січня 1909 р. висловлювалася щира вдячність катеринославському вченому за направлення в Одесу його праць «*История запорожских козаков*» та «*По следам запорожцев*» [3, с. 114, 706]. У листі від 21 березня 1910 р. І. Глобенко дякував Д. І. Яворницькому за отримання його праці «*Способы погребения у древних народов, населявших юг России*» (1899), яка його «дуже зацікавила» [3, с. 114, 615].

У 1910 – 1911 рр. Д. І. Яворницький підтримував епістолярні контакти з військовим, полковником А. Корсуном, який цікавився і досліджував історію козацтва, брав участь у діяльності Одеського відділу Російського воєнно-історичного товариства. У листі до Д. І. Яворницького від 2 вересня 1910 р. А. Корсун, зокрема, високо оцінив внесок свого адресата у вивчення козацтва, називаючи Дмитра Івановича «єдиним носієм і пестуном слави доблесних рицарів» [3, с. 161]. У листі від 23 лютого 1911 р. він запитував Д. І. Яворницького, чи відомий йому маніфест Петра I до малоросійського народу на ім'я гетьмана Івана Скоропадського від 1708 р., де йшлося про «провини запорожців і кошового отамана Кості Гордієнка» [3, с. 162]. А у листі від 9 березня 1911 р. А. Корсун засвідчував, що Д. І. Яворницький надав йому «*Сборник материалов для истории запорожских козаков*» (1888) та «*Источники для истории запорожских козаков*» (1903) [3, с. 163]. Своєю чергою в листах від 29 серпня 1910 р. та 13 березня 1911 р. А. Корсун писав про прийняття замовлення Д. І. Яворницького на виготовлення «гідних запорожця штанів», про відправлення з Одеси до Катеринослава для вченого-історика паперів гетьмана Кирила Розумовського. Напевно, не без допомоги Д. І. Яворницького Єйський полк було перейменовано на Запорозький [3, с. 160 – 161, 164].

Д. І. Яворницький піклувався про підтримку української преси. Знаючи це, український громадський діяч, видавець і благодійник Є. Х. Чикаленко в листі до нього з Києва до Катеринослава від 19 вересня 1910 р. запропонував закликати свідомих українців надати допомогу

українській газеті «Рада». Першою серед відповідних адрес він вказав місце проживання М. Ф. Комарова, який мешкав в Одесі, на розі Поштової та Катерининської вулиць [1, с. 613, 614].

Серед одеських кореспондентів Д. І. Яворницького був український поет, перекладач, громадський діяч, один із засновників «Братства тарасівців» В. Г. Боровик. 25 грудня 1912 р. він, як директор української друкарні «Діло» (Одеса, вул. Преображенська, 11), звернувся до історика запорозького козацтва з проханням надіслати на адресу книгарні по два примірники всіх його творів, написаних українською мовою [2, с. 107].

Кореспонденти Д. І. Яворницького сповіщали його про події в українському національно-культурному житті в Одесі. Скажімо, у листі українського археолога, музеєзнавця, педагога та художника В. І. Строменка до Д. І. Яворницького з Одеси до Катеринослава від 15 жовтня 1915 р. йшлося про перебування в південному чорноморському місті видатних українських театральних діячів П. К. Саксаганського та М. К. Заньковецької, які «грають чудово». Крім них, В. І. Строменко познайомився в Одесі з видатним українським ученим-юристом, істориком, громадським і політичним діячем С. П. Шелухіним, який, на його думку, залишився в той час єдиним із відомих українців в Одесі, бо одного із засновників Одеської «Просвіти» та голову Одеського товариства «Українська хата» І. М. Луценка мобілізували лікарем до війська [3, с. 565, 657].

Згідно з листами В. І. Строменка, цей кореспондент Д. І. Яворницького виконував деякі важливі доручення Дмитра Івановича. У листі з Одеси до Катеринослава від 20 травня 1916 р. він сповіщав Д. І. Яворницького про свою працю над малюванням копій портретів запорозьких козаків братів Якова та Івана Шиянів для Катеринославського обласного музею ім. О. М. Поля, а, крім того, про свою зустріч з філологом, істориком театру, проф. місцевого університету Б. В. Варнеке. Як видно з листа, В. І. Строменко передав уклін професору від Д. І. Яворницького і звернув увагу на статтю, що стосувалася проф. І. А. Линниченка, але не була знайдена Дмитром Івановичем [3, с. 568, 658].

Інформативним для Д. І. Яворницького був лист В. І. Строменка від 10 червня 1916 р. В ньому, зокрема, йшлося про екскурсію в одному з одеських музеїв для педагогів, які слухали лекції на курсах. Класичні древності показував слухачам проф. Б. В. Варнеке, а доісторичні часи репрезентував історик, архівознавець та краєзнавець, завідувач кафедри російської історії, проф. Є. П. Трифільєв [3, 569, 658]. У листі від 4 липня 1916 р. В. І. Строменко сповістив Д. І. Яворницького про закінчення написання портретів козаків Шиянів [3, с. 569 – 570], а в листі від 8 вересня 1916 р. – про бесіду з проф. Б. В. Варнеке з питання про здобуття Д. І. Яворницьким ступеня доктора історичних наук. Одеський професор «із запалом» підтримав цю справу і наголосив, що «ще треба було давно зробити». Він також запевнив, що і проф. Є. П. Трифільєв скільки зможе допоможе. В цілому проф. Б. В. Варнеке оптимістично поставився до можливості здобуття Д. І. Яворницьким наукового ступеня доктора історичних наук в Одесі, хоча відмітив одну «зачіпку» – негативну позицію проф. І. А. Линниченка [3, с. 570, 571].

Цікава інформація про українське національно-культурне життя в Одесі містилася в листі українського письменника й перекладача М. Ф. Лободовського до Д. І. Яворницького із Харкова до Катеринослава від 24 червня 1916 р. В ньому йшлося про те, що одеські просвітяни виставили у своїй світлиці портрет українського гетьмана Івана Мазепи, що стало приводом для закриття Одеської «Просвіти». М. Ф. Лободовський критично поставився до таких дій одеських просвітян і закликав Д. І. Яворницького виявляти обачність, поводитись «тишком-нишком», щоб музей з Катеринослава не перевезли до Москви, або ще й далі. «Покиньте про совість і честь говорити з Москвою – я був у бувальцях!», – переконував М. Ф. Лободовський [7, с. 248]. У листах від 2 та 6 лютого 1917 р. він запитував Д. І. Яворницького, чи читав той «прекрасну і велику брошуру» українського вченого-юриста, громадського і політичного діяча з Одеси С. П. Шелухіна «*Немецкая колонизация на Юге России*» (Одесса, 1915) і пропонував надіслати її своєму адресату до Катеринослава [7, с. 251, 253, 633].

Високо оцінював людські та професійні якості Д. І. Яворницького О. О. Браунер – зоолог-систематик, археолог, учасник українського громадського руху. У листі до Д. І. Яворницького з Одеси до Катеринослава від 28 квітня 1916 р. він висловлював вдячність за добре ставлення до себе Дмитру Івановичу – «працівнику невтомному і прекрасному ученому» [7, с. 86, 703].

У 1925 – 1929 рр. епістолярні контакти пов'язували Д. І. Яворницького та українського одеського історика, архівіста, археографа й педагога М. Є. Слабченка. У листі з Одеси до Катеринослава від 19 вересня 1925 р. Михайло Єлисейович, приступаючи до друку 5-го та 6-го томів праці «Організація господарства України», які стосувалися господарства Запорозжя, звернувся до Дмитра Івановича допомогти з археологічними даними з цієї проблематики, просив замовити знімки ярм запорозьких волів, які зберігаються в його музеї тощо. Як видно з листа М. Є. Слабченка від 20 грудня 1926 р., Д. І. Яворницький цікавився в одеського колеги стосовно терміна «жлоби» – не дослідженого роду орендаторів у королівських та можновладських маєтностях, які походили з дрібної шляхти [1, с. 495, 496, 841].

З листа М. Є. Слабченка до Д. І. Яворницького від 23 жовтня 1929 р. дізнаємось, що ще зі студентських часів одеський дослідник інтересувався всіма працями Дмитра Івановича, що йому «допомогли й допомагають». М. Є. Слабченко дуже шанував особистість Д. І. Яворницького та його «високоцінну наукову діяльність», продовжував розробку тих сюжетів, яких тільки торкався його попередник. Це стосувалося історичних та археографічних аспектів і давало можливість М. Є. Слабченку вважати себе учнем Д. І. Яворницького [1, с. 496]. У листі М. Є. Слабченка до Д. І. Яворницького від 25 грудня 1929 р., зокрема, йшлося про запрошення від його адресата приїздити до Дніпропетровського Інституту народної освіти на лекції, а також про пропозицію керувати працею аспірантів з історії України на кафедрі Дмитра Івановича. М. Є. Слабченко уточнював, чи вірно він зрозумів цю пропозицію стати членом кафедри й головою секції. Водночас він сповіщав свого дніпропетровського колегу про «велике лихо з сином», маючи на увазі арешт Т. М. Слабченка 20 грудня 1929 р. в Одесі у зв'язку з підготовкою більшовиками процесу у справі Спілки Визволення України [1, с. 497, 707].

Але незабаром таке ж велике лихо спіткало й самого М. Є. Слабченка. Адже наступний лист до Д. І. Яворницького був відправлений 27 квітня 1930 р. з такої адреси: «Харків, Холодна Гора, БУПР № 1 Спецкорпус ДПУ». Проте навіть за умов арешту й ув'язнення М. Є. Слабченко направляв Д. І. Яворницькому наступні листи (від 11 травня, 18 червня, 5 серпня, 23 жовтня 1930 р.), які підтверджують, що незламний одеський професор не припиняв працювати і отримував від дніпропетровського дослідника запорозької старовини важливі книжки з історії України, маючи наміри написати працю «Запорізька культура», розробити історію Запорозжя в соціологічному освітленні. В останньому листі від 6 листопада 1930 р. М. Є. Слабченко вітав «в[исоко]п[оважного] Дмитра Йвановича з днем народження» [1, с. 497 – 501].

На великий науковий авторитет Д. І. Яворницького вказує лист до нього українського історика С. В. Шамрая з Києва до Дніпропетровська від 21 червня 1930 р., в якому він, зокрема, писав, що останніми роками, працюючи над історією Степової України, з великими труднощами зміг підібрати у Ленінграді (нині – Санкт-Петербург), Москві та Одесі майже всі праці свого адресата, які «є необхідними для кожного дослідувача минулого Степової України» [1, с. 616 – 617, 850]. Як бачимо, Одеса належала до найважливіших центрів, де можна було знайти науковий доробок Д. І. Яворницького.

Утвердження сталінського тоталітарного режиму в СРСР та радянській Україні супроводжувалося посиленням репресивних заходів стосовно інтелігенції. За цих обставин у 1930-х рр. контакти Д. І. Яворницького з діячами інтелектуальної спільноти Одеси були згорнуті.

Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького містить різноманітний та репрезентативний матеріал стосовно контактів цього видатного українського вченого, педагога та культурного діяча з інтелектуальною спільнотою Одеси – важливого науково-освітнього та культурного центру на південноукраїнських теренах. Особливу роль у становленні Д. І. Яворницького як археолога відіграла його активна участь у роботі VI Археологічного з'їзду в Одесі 1884 р. З останніх десятиліть XIX ст. Д. І. Яворницький зав'язав плідні контакти з одеськими журналістами та видавцями, які сприяли публікації й розповсюдженню наукового доробку вченого. Своє значення в популяризації історичних знань мали публічні реферати й лекції, з якими Д. І. Яворницький виступав в Одесі. До того ж вчений-історик надсилав свої видання одеським діячам, членам місцевих наукових товариств. Продуктивними виявилися інтелектуальні контакти вченого з низкою українських діячів гуманітарного спрямування,

творча праця яких пов'язана з Одесою. Це, зокрема, В. Г. Боровик, О. О. Браунер, М. Ф. Комаров, М. Є. Слабченко, В. І. Строменко та ін., які успішно співпрацювали з Д. І. Яворницьким у царині історії, мови, літератури, мистецтва, музейної та видавничої справи. Співпраця вченого з одеськими діячами мала персоналістичний, корпоративний та інституційний характер, була не тільки приватною, а й публічною. Завдяки своїм кореспондентам, Д. І. Яворницький отримував інформацію про українське національно-культурне життя в Одесі. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Д. І. Яворницький неодноразово розглядав Одесу як можливе місце свого подальшого професійного зростання, мав наміри отримати кафедру в університеті. Саме в цей період контакти вченого з інтелектуальною спільнотою Одеси були найактивнішими. Згодом, особливо за часів утвердження сталінського тоталітарного режиму, зазначені зв'язки значно послабилися і були згорнуті. В цілому науково-освітня та культурна комунікація, налагоджена спільними зусиллями Д. І. Яворницького та його одеських однодумців, мала значну тяглість і сприяла збагаченню української інтелектуальної спадщини, активізації національно-культурного життя.

Джерела і література:

1. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша; під заг. ред. А. Н. Стежара. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. 888 с.
2. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ, 1999. 460 с.
3. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ, 2005. 740 с.
4. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; під заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2005. 500 с.
5. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2010. 952 с.
6. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 6: Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпро : АРТ-ПРЕС, 2012. 848 с.
7. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*. Вип. 7: Листи вчених, діячів культури, літератури, мистецтва та шанувальників старовини до Д.І. Яворницького / уклад.: Я. Бандур, В. Бекетова, Н. Василенко [та ін.]; за заг. ред. Н. Василенко. Дніпро, 2021. 800 с.
8. Заруба Віктор. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882 – 1952). Монографія. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. 456 с.
9. Заруба Віктор. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882 – 1952). Дніпропетровськ: Юрид. акад. М-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2004. 352 с.
10. Санцевич А. В. Д. Яворницький і М. Слабченко: Спільні інтереси в дослідженні історії козацтва. *Регіональне і загальне в історії*. Дніпропетровськ, 1995. С. 24 – 26.
11. Світленко С. Дмитро Яворницький: вчений і педагог в українському інтелектуальному співтоваристві: моногр. 2-ге вид. Дніпро: Ліра, 2017. 312 с.
12. Швидько Г. К. Михайло Комаров і Катеринославщина : моногр. Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2011. 228 с.

References:

1. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (1997) Iss. 1: Lysty vchenykh do D. I. Yavornytskoho / uporiad. : S. V. Abrosymova, A. I. Perkova, O. V. Pitsyk, N. H. Cherednyk;

vstup. st. S. V. Abrosymovoi, A. I. Perkovoi; pered. slovo B. T. Karapyssha; pid zah. red. A. N. Stezhara. Dnipropetrovsk: Hamaliia, 888 p. [in Ukrainian; in Russian].

2. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (1999). Iss. 2: Lysty diiachiv kultury do D. I. Yavornytskoho / uporiad.: S. V. Abrosymova, N. Ye. Vasylenko, A. I. Perkova ta in.; vstup. st. S. V. Abrosymovoi; pid zah. red. N. I. Kapustinoi. Dnipropetrovsk, 460 p. [in Ukrainian; in Russian].

3. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (2005). Iss. 3: Lysty muzeinykh diiachiv do D. I. Yavornytskoho / Ukladachi S. V. Abrosymova, N. Ye. Vasylenko, A. I. Pierkova ta in.; vstup. st. S. V. Abrosymovoi; pid zah. red. N. I. Kapustinoi. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 740 p. [in Ukrainian; in Russian].

4. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (2005). Iss. 4: Lysty D. I. Yavornytskoho do diiachiv nauky i kultury / uporiad.: S. Abrosymova, N. Vasylenko, A. Perkova; pid zah. red. N. I. Kapustinoi. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 500 p. [in Ukrainian; in Russian].

5. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (2010). Iss. 5: Lysty ridnykh, druziv i znaiomykh do D. I. Yavornytskoho / uklad.: S. Abrosymova, N. Vasylenko, A. Perkova ta in.; za zah. red. N. Kapustinoi. Dnipropetrovsk : ART-PRES, 952 p. [in Ukrainian; in Russian].

6. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (2012). Iss. 6: Lysty ridnykh, druziv i znaiomykh do D. I. Yavornytskoho / Ukladachi: S. Abrosymova, V. Beketova, N. Vasylenko, V. Yekshov [ta in.]; za zah. red. N. Kapustinoi. Dnipro: ART-PRES, 848 p. [in Ukrainian; in Russian].

7. *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho*. (2021). Iss. 7: Lysty vchenykh, diiachiv kultury, literatury, mystetstva ta shanuvalnykiv starovyny do D. I. Yavornytskoho / uklad.: Ya. Bandur, V. Beketova, N. Vasylenko [ta in.]; za zah. red. N. Vasylenko. Dnipro: Lira, 800 p. [in Ukrainian; in Russian].

8. Zaruba, Viktor (2004). *Istoryk derzhavy i prava Ukrainy akademik Mykhailo Slabchenko (1882 – 1952)*. Dnipropetrovsk: Lira, 456 p. [in Ukrainian].

9. Zaruba, (2004) Viktor. *Mykhailo Slabchenko v epistoliarnii ta memuaranii spadshchyni (1882 – 1952)*. Dnipropetrovsk: Yuryd. akad. M-va vnutr. sprav; Lira LTD, 352 p. . [in Ukrainian].

10. Santsevych, A. V. (1995). D. Yavornytskyi i M. Slabchenko: Spilni interesy v doslidzhenni istorii kozatstva. *Rehionalne i zahalne v istorii*. Dnipropetrovsk, pp. 24–26 [in Ukrainian].

11. Svitlenko, S. (2017). *Dmytro Yavornytskyi: vchenyi i pedahoh v ukrainskomu intelektualnomu spivtovarystvi*: monoh. 2-he vyd. Dnipro: Lira, 312 p. [in Ukrainian].

12. Shvydko, H. K. (2011). *Mykhailo Komarov i Katerynoslavshchyna*. Dnipropetrovsk: Natsionalnyi hirnychyi universytet, 228 p. [in Ukrainian].